

Agrarkris och bonde- resningar 1350–1500

SAMHÄLLET'S STÄNDIGA expansion, som generation efter generation vant sig vid, bröts nu. Tidens gång tog en ny riktning men också en ny mentalitet tog vid. Från mitten av 1300-talet följde ekonomisk stagnation, befolkningsnedgång och ödeläggelse av gårdar. Hundra år av kris, av sjunkande produktion följde. Denna kris brukar kallas senmedeltidens agrarkris eftersom särskilt jordbruket drabbades.

Men blev det också sämre för befolkningen? Och varför blev det en tillbakagång? Jag ska börja med den stora pestepidemin som utlöste och inledde förändringen. Därefter beskriver jag krisen och dess följder.

DEN STORA DÖDEN

Digerdöden – namnet har än i dag en stark laddning. Det är synonymt med den stora döden, eftersom diger betyder stor, tjock. Fortfarande, efter mer än sexhundra år, bevarar det allmänna medvetandet denna epidemi som den största och värsta av alla, trots att den följts av kolera, smittkoppor, spanska sjukan och andra farliga och världsvitt spridda sjukdomar.

Namnet ”den stora döden” fick epidemin nästan omedelbart, både i brev och i annaler (på latin: ”magna pestilentia” och synonymer). Det första belägget på omskrivningen ”digerdöden” finns i ett brev från Gustav Vasa daterat den 19 april 1555. Kungen gör en längre agrarhistorisk utredning om att befolkningen tidigare varit mycket större som av ”gamla diken, tomter och bolstäder nogsam bevisas kan”. Sedan gjorde folket stora synder, och Gud hem-sökte förfäderna:

med mångehanda plågor, och sjukdomar, och särdeles med dessa tre namnkunniga plågor, som kallas svarta döden, digerdöden och stora döden, genom vilka plågor och Guds straff folket här i riket och i Finland på den tid mer än två tredjedelar dog.

I denna uppräknig av tre stora epidemier gav vår uttrycksvirtuose kung säkerligen de olika beteckningar som fanns i samtiden. "Svarta Döden" har i våra dagar blivit den allmänna beteckningen på epidemien i de flesta länder, och Gustav Vasas brev ger faktiskt det äldsta belägget i Europa. Kort därefter förekommer uttrycket i skrift flera gånger i svenskan, så också i danskan och gradvis fick det allmän spridning i världsspråken, som på engelska "the Black Death", på franska "la Peste Noire", etcetera.

Hur beteckningen svarta döden uppkommit har diskuterats. Det kan ha varit en felöversättning från latinet, där "pestis atra" betyder den fruktansvärda pesten men där "atra" också kunde betyda svart. Det kan ha syftat på de svarta märken på kroppen som pesten ibland gav upphov till. "Svarta döden" är ett namn med hemsk klang, och förmodligen räcker det som förklaring till beteckningens popularitet. En etymologisk ironi är att svenskan, det språk i vilket svarta döden först nämns, är ett av de få språk som i sitt namn på epidemien behållit hänsyftningen på att den var den största – "digerdöden".

Digerdöden i Europa

Pesten rörde sig långsamt som ett bälte av död över Europa. Den stannade mellan ett halvår och ett år på varje plats. Mellan åren 1347 och 1351 berördes nästan hela kontinenten. Ingen annan epidemi i historisk tid är dess like.

Från England finns räkenskaper från gods, städer och kloster som sammantaget ger en ganska god bild av dödligheten under den stora döden. Även från norra Italien och Frankrike finns källmaterial som kan ligga till grund för beräkningar. Mindre precisa siffror rörande den allmänna dödligheten ger testamenten. Litterära beskrivningar fyller ut bilden tillsammans med kortfattade omnämnanden i annaler. På några månader dog mellan en fjärdedel och hälften av människorna i de områden där pesten drog fram. Var och en kan med lätthet föreställa sig dess effekter genom att tänka bort omkring en tredjedel av människorna i omgivningen, på arbetsplatsen eller bland grannarna.

Pesten följde handelsvägarna och spreds fortare över havet, långsammare på land. Den hade sitt ursprung i Centralasien och nådde Svarta Havet från öster. Per båt gick den över Medelhavet till Sydfrankrike, och därefter landvägen norrut genom Frankrike. Den spreds till England och därifrån till Norge. Samtidigt trängde den långsammare fram över den europeiska slätten genom Tyskland.



Bölderna svällde tills de brast, så att var och blod rann ut. Oftast satt de i ljumskarna eller armbålorna. De pestsmittades skyddshelgon Sankt Rochus pekar här på egna bölder som av stilistiska skäl placerats framme på låret.

När Sverige passerats under 1350 klingade epidemin av på den ryska stäppen under 1351 och 1352.

Ryktet om den stora döden löpte i förväg. I ett brev från slutet av 1349, sannolikt i september då kungen var i Lödöse och sjukdomen rasade i Norge och kanske även i Halland, påbjöd Magnus Eriksson en extra skatt över vars användning han och hans rådgivare skulle besluta. Inkomsterna skulle användas till Guds ära, och på så sätt hejda sjukdomen. Själv reste kungen före pesten till de områden som ännu inte drabbats av sjukdomen. I slutet av augusti 1350 var han på väg till Finland, och uppehöll sig i Estland i början av 1351, för att i maj återvända till Stockholm, där sjukdomen då ebbat ut. Förvisso hade han legitima uppdrag, krigståg i öster, men förmodligen flydde han sjukdomen.

Åren 1358–63 och 1367–71 svepte pesten på nytt över hela

Europa. Epidemierna startade sannolikt båda gångerna i Tyskland. Därefter var pestutbrotten mera sällan epidemier som drabbade hela kontinenten. Pesten slog i stället till än här än där, ofta med bara fem till tio års mellanrum. Ibland var epidemierna lokala, ibland omfattade de flera länder.

Råttor, loppor och pest

Vi vet inte mycket om den sjukdom, eller den grupp av sjukdomar, som gick under beteckningen ”pest”. Att den orsakades av pestbakterien, *pasteurella pestis*, är ett välgrundat antagande.

Pest sprids inte i första hand från människa till människa. Bakterien överförs av loppor, och pestloppan suger normalt blod av gnagare. Eftersom svartråttan var den gnagare som levde närmast människan var det dess loppor som överförde pesten. Under en epizooti, en stor sjukdom bland djuren, dog de flesta av råttorna. Det uppstod därför brist på värddjur för pestlopporna, och dessa gav sig i stället i stora massor på människorna.

Redan de äldsta beskrivningarna av pesten, exempelvis i Bibeln, nämner sambandet mellan stor dödlighet bland råttor och pestepidemier. En egendomlighet med digerdöden är att råttor nästan aldrig nämns av samtiden. Detta har givit upphov till teorier om andra sjukdomar. Lungpest, som överförs direkt genom luften, är ett av alternativen. Men denna sjukdom har enormt hög dödlighet, över nio av tio som får den dör snabbt, och den hinner sällan spridas över stora områden. Kanske är en förklaring till att råttor inte nämns under dessa år att katastrofen var så stor att råttedöden försvann i berättelserna om det totala kaoset.

Överföringen från råttkoloni till råttkoloni medförde att pesten kunde slå hårt även i glesbebyggda områden. Svartråttan kom till Norden i större omfattning senast under tidig medeltid, sannolikt med ökad handel. Svartråttan lever närmare människan än den större brunråttan som i dag är helt dominerande. I Norden levde människorna inomhus stora delar av året, och varje hushåll hade sin råttkoloni som levde av avfall och det de kom åt av lagrad mat.

Att samtiden inte nämnde loppor berodde på att dessa ingick som en självklarhet i vardagslivet. År 1515 hade abbedissan i Vadstena kloster farit ut i så våldsamma svordomar mot loppor och andra kryp att generalkonfessorn i klostret förebrådde henne. Andra berättelser från samma kloster visar att det betraktades som ett mirakel att vara lusfri. Lössen, som kryper i sängkläder och kläder till skillnad från loppan som hoppar, ingår i samma miljö



Som hjälp mot råttor åkallades helgonet Kakukylla och hon framställs alltid som svårt biten av råttor. Här är det ett koppel argisinta svartråttor i Kaga kyrka i Östergötland.

av smuts. Medeltidsmänniskorna förde en kamp mot smutsen och orenligheten, men de saknade allt det som vi tar för självklart: gott om varmt vatten, ombyte av rena kläder, lättstädade bostäder.

Heliga Birgitta, som ofta refererar till kvinnlig erfarenhet i sina liknelser, talar om Jesusbarnet som ett ouppnåeligt ideal: ”hans kropp var så ren att det aldrig kom lus eller kryp på den” och ”det fanns ingen orenlighet på honom eller tovor i hans hår”. Till denna bild återkommer hon. Det normala hade varit det omvända, smutsiga, lusiga ungar. Med tovor avsåg heliga Birgitta sannolikt

den skorv som barnen lätt fick av löss och loppbett. De rev sig och det uppstod infekterade sår över huvudsvålen.

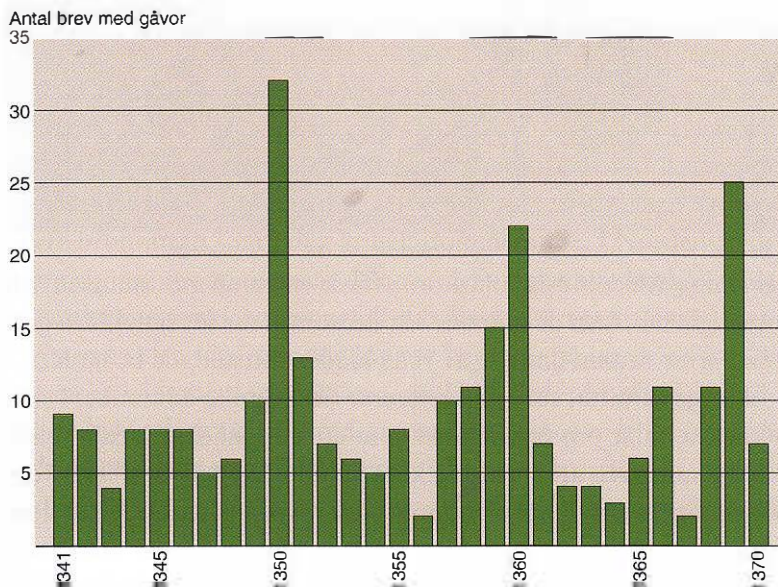
Pest i Norden

Från Norden är källmaterialet sparsamt. Det finns emellertid ingen anledning att tro att det nordiska området drabbades mindre hårt av pesten än övriga Europa. Flera annaler, årsböcker med notiser för enskilda år, har bevarats från Sverige och de nämner att den stora döden gick över världen och drabbade Sverige år 1350. Länge efteråt användes stora döden som en referenspunkt. I början av 1400-talet var det inte ovanligt att ett mord eller ett jordköp beskrevs som att det hände vid tiden för den stora döden eller före den stora döden.

De enstaka samtida uppgifterna om mängden döda är fantastiska och överdrivna som de flesta sifferuppgifter från medeltiden. Från Uppland berättas att fem av sex dog, från Västergötland att bara 34 präster av 500 överlevde.

I avsaknad av egentlig befolkningsstatistik får vi använda indikatorer. Gåvor till andliga institutioner är en sådan ledtråd. Under perioder med högre dödlighet ökade benägenheten att ge gåvor för sin egen eller sina närmastes själar. Detta ger inte något exakt mått på dödlighetens omfattning, men är en grov mätare på dödlighet och skräcken för döden. Pesten var en snabb dråpare, bråddöden var ett annat namn, och det tog bara några dygn, ibland bara någ-

Antal brev med gåvor till andliga institutioner. Det totala antalet brev per år var ungefär konstant under hela perioden. Under 1350 ökade antalet gåvor markant, och nya toppar kom 1360 och 1369 då pesten slog till igen.



ra timmar, mellan första symtomen och döden. De flesta av dem som var rika nog att upprätta testamenten har inte hunnit med detta.

I Sverige, inklusive Skåne, är antalet sådana bevarade gåvobrev före 1350 normalt under tio per år. Under peståret 1350 sprang antalet upp till mer än det tredubbla. Nya toppar finns från åren 1360 och 1369. Intressant nog innehåller de två senare pestepidemierna även själågävor för barn, något som annars var ovanligt. I stora delar av Europa och även i Sverige och Norge kallades den följande pestepidemien för "barnadöden". Förmodligen drabbades barnen värre eftersom de inte hade den begränsade immunitet som en genomlevd epidemi kunde ge.

Om landet drabbades av nya epidemier mellan omkring 1380 och 1400 är ännu inte klarlagt men mycket sannolikt. Från och med början av 1400-talet är vi bättre underrättade, framför allt genom Vadstenadiariets noggranna anteckningar. Nya större epidemier finns antecknade för 1413, 1422, 1439, 1450, 1455, 1465, 1484 och 1495. Särskilt epidemin som höll i sig 1421-22 har varit omfattande och nämns på flera ställen. 1500-talet tycks ha varit relativt förskonat, men pesten fortsatte att vara ett överhängande hot. Den sista epidemien slog till hårt mot en redan av krig och hunger försvagad befolkning på 1710-talet.

I mirakelberättelser från medeltiden får vi några hundra sjukdomsbeskrivningar. Det kan vara svårt att urskilja vilken sjukdom det handlar om, men från början av 1400-talet finns sju fall som relativt säkert kan tolkas som pest. Av dessa har fem drabbat barn, vilket är en större andel barn än för andra sjukdomar. En av dessa berättelser är från Helga Lösens samling, mirakler för dem som bad till den undergörande bilden av Kristus i Dominikanerklosters kyrka i Stockholm.

Vid andersmässotid (omkring den 30 november) år 1422, medan en svår pest härjade bland folket, hände det i Dalarna, Västerås stift, Hedemora socken, på den gård som heter Pershyttan, att en hedervärd man, Anders Petersson, och hans hustru Valborg redan begravt fyra söner i en och samma grav. Den femte och yngste, Peter, som var den ende överlevande bland barnen, låg redan för döden.

De bad för honom, trots att han redan betäckts med svepduken, och pojken vaknade till liv.

Pestens omedelbara följder

Under de år pesten härjade löpte livet trots allt vidare. Bland breven från hösten 1350 finns många testamenten, men andra brev berättar om jordbyten, köp av gårdar och skulder som reglerades. De politiska striderna gick vidare. Så småningom märks dock förändringen av människornas vardag även i det skriftliga källmaterialet.

Digerdöden ledde till att det blev svårt att få tag i odlare. Ödegårdar blev allt vanligare. Exempelvis omtalas från Strängnäs stift 1383 att folkbrist uppkommit genom krig och pest och kyrkans egendomar låg ofta öde. En annan förändring var att de fattigaste försvann – de hade dött eller fått lediga gårdar. I en förordning från 1395 skriver ärkebiskopen som motivering för en indragning av fattigtiondet i Hälsingland, om vilket det stått strid redan före pesten i olika delar av landet, att genom den stora döden hade de många fattiga försvunnit. Det uppstod också brist på präster, vilket påskyndade sammanslagningen av socknar.

Kris före pesten?

För sjukdomar som difteri och kolera finns ett tydligt samband mellan svält och dödlighet, men för sjukdomar som gula febern, malaria och pesten har inget sådant tydligt samband mellan näringsstatus och mottaglighet för sjukdomen kunnat påvisas.

En del forskare menar att en förändring av bakterien kan ha varit en utlösande orsak. Andra forskare antar i stället att jordbävningar drev fram råttorna i Centralasien, vilket inledde pestens spridning. Båda förklaringarna är hypoteser.

Förbättrade handelsvägar över Eurasien och större folktäthet underlättade spridningen av pesten. Men det är svårt att komma förbi det faktum att befolkningsökningen i Europa vid tiden för pestens ankomst hade nått en gräns. Befolkningsökningen motsvarades inte av en tillräckligt snabb ökning av produktionen. Ren svält till utmattningens gräns leder till mottaglighet för alla typer av sjukdomar. Med en utbredd fattigdom följer också smuts, överbefolkade bostäder och tiggare som drar från bygd till bygd. Råttor hör också till denna misär.

En generation före digerdöden drabbades Europa av svår hungersnöd. Under en följd av år slog skörden fel. Säden regnade bort åren 1315, 1316, 1317, 1318 och även 1319. Situationen förvärrades av att boskapspest grasserade.

Från Norden finns enstaka belägg för hungersnöd. I annaler från denna tid nämns det vanliga folkets liv sporadiskt, och hungersnöd bara för år 1291. I ett Eriksmirakel från de första åren av 1300-talet omtalas att det rådde svår hungersnöd orsakad av torka som i flera år hade plågat Sverige.

År 1315 omtalas mycket regn i Danmark och från följande år finns en gåtfull notis från Sverige om att det regnade blod. Ett brev från en fogde i Uppland ger ett konkret belägg från 1316. Han skrev till sin uppdragsgivare att han kunnat köpa ett stort antal djurhudar billigt tack vare boskapspesten. Erikskrönikan har sin dramatiska kulmen dessa år, med Håtunaleken och Nyköpings gästabud. Men krönikeskrivaren är likgiltig för böndernas liv, och missväxten nämns inte. Sannolikt har dock även Sverige drabbats av liknande svårigheter som övriga länder i denna del av Europa.

De svåra hungeråren kan ha bidragit till att förbereda pestepidemien genom att skapa en försvagad generation. Många av de vuxna på 1340-talet hade varit undernärda barn i slutet av 1310-talet.

Om befolkningsexpansionen avstannade redan före digerdöden har diskuterats, men tendensen är inte entydig. I centrala områden av Europa, som i delar av Italien, har befolkningsökningen förbytts i stagnation redan före 1350. I andra områden, som stora delar av England, har expansionen fortsatt fram till digerdöden.

Från södra Sverige finns enstaka belägg för ödelagda gårdar före 1350. I stora delar av landet, särskilt i de sist koloniserade delarna av nordligaste Sverige, fortsatte nyodlingen med oförminskad styrka in i 1300-talets första hälft.

En parallell diskussion rör avkastningens storlek. Om denna sjönk före 1350 skulle det kunna vara ett förebud om en ankommande katastrof. I områden med goda räkenskaper, som England, har man inte kunnat visa någon sådan tendens. Ofta har arealavkastningen kunnat öka med stigande folkmängd eftersom mera arbete investerats på åkrarna. Däremot har arbetsavkastningen sjunkit, det vill säga produktionen per individ.

AGRARKRIS

Efter stora katastrofer kan återhämtningen vara snabb. Under de första årtiondena efter 1350 kan man i flera delar av Europa notera en tillfällig återhämtning. Från Sverige finns ett utmärkt källmaterial i Uppsala domkyrkas jordeböcker. Den äldsta boken är